

Teorie „psaného lidového jazyka“ Bertholda Auerbacha a *Babička* Boženy Němcové

KATRIN BERWANGER

Teorie „psaného lidového jazyka“ Bertholda Auerbacha vyšla v roce 1846 pod názvem *Schrift und Volk* (Písmo a lid). Podle tradice normativních poetik zde Auerbach prezentuje základní rysy lidového spisovného jazyka a literatury. Jeho hlavním požadavkem je syntéza německého spisovného jazyka a rozmanitých německých nářečí v literární jazyk s nářečním zabarvením. Jako vzor mu sloužil alemanský spisovatel Johann Peter Hebel (1760–1826), který proslul svým propojením domácího dialektu s antickými metry. Auerbachovým záměrem bylo nejen rozšířit estetické možnosti literárního jazyka na bázi nářečí, ale byl s tím spojen i jeho cíl politický. Auerbach, který stál blízko politickému liberalismu, usiloval přispět prostřednictvím jazyka a literatury k národní jednotě dynasticky rozdělených německých zemí a zařadil se tak k tradici hnutí za německou národní jednotu, které působilo už od konce 18. století a pro nějž byly jazyk a kultura důležitými prostředky integrace.

Jan Křen proto vidí v raném německém nacionalismu zárodek nové varianty utváření středoevropských národů. V západní Evropě byl stát s jeho organizačními strukturami nejdůležitějším faktorem národní integrace. V německém nacionalismu – a po jeho vzoru také v nacionalismu středoevropském – však hrály rozhodující roli zejména etnické a „lidové“ prvky. „Zatímco na Západě byl stát národu nadřazen a stal se vlastním tvůrcem národa, pořadí se zde obrátilo: nejprve národ, potom stát“ (Křen 1996: 29).

Pro německé liberály doby předbřeznové byla hlavním problémem jazykové otázky absence společného německého dorozumivacího jazyka jako prostředku vnitřní integrace národa a jednoty sedláků a měšťanů. Vztah spisovné městské mluvy k selským nářečím byl v bojovných pamfletech srovnáván se vztahem

latiny k italštině. V nářečním rozštěpení byly spatřovány jednak dynastické hranice, jednak překážky kulturní a hospodářské jednoty.¹

Kodifikace spisovného jazyka a jeho další rozvoj směrem k jazyku literárnímu byly pro české obrozenecké hnutí první poloviny 19. století hlavními prostředky konstituce vlastního národa jako jednotky i jako národa kulturního, i když prozatím bez možnosti založit vlastní stát. Problém obrozeneckých spisovatelů spočíval od doby Tyla v propojení českého spisovného jazyka doby humanismu se soudobou lidovou mluvou.

Berthold Auerbach a Božena Němcová byli ve stejné době, avšak za rozdílných jazykově-historických podmínek, účastníky procesu obnovy spisovného a literárního jazyka. Důležitý prvek obnovy spočíval ve využití frazeologického, fonetického a morfologického potenciálu venkovské lidové mluvy. Němcová se právě tak jako Auerbach hlásila k politicko-společenské funkci, kterou měl literární jazyk při utváření vlastního národa.

Oběma je rovněž společné, že chtěli tuto mimoliterární funkci uplatnit v oblasti estetických výrazových prostředků. K tomuto účelu oběma posloužil žánr venkovské povídky, který byl kolem roku 1840 v Evropě velmi populární.

Venkovské povídky z Černého lesa (Schwarzwälder Dorfgeschichten), Auerbachovo nejznámější dílo, vycházely v letech 1842 až 1861. Už krátce po vydání byly přeloženy do mnoha evropských jazyků a také do ruštiny. Turgeněv připisoval Auerbachovi „zásluhy o iniciativu“ v rozvoji evropské venkovské prózy. V Německu však nebyla oceněna novost Auerbachova díla v žánru venkovské povídky jako takové, nýbrž bylo vyzdvihovalo spojení idylické formy s formou realistickou a také snaha vytvořit ucelený obraz života venkovského obyvatelstva v určitém prostředí (srov. McHale 1957: 14).

Také Božena Němcová byla obeznámena s populárními povídkami svého německého vrstevníka. To dokládá i moto její pró-

1] Srov. citát jedné polemiky ve studii Uwe Baura (1978: 106).

zy *Pohorská vesnice*, převzaté z Auerbachovy povídky *Der Lauterbacher* (srov. Blaschka 1968: 51–55, 54). Z jeho povídky *Die Frau Professorin (Paní profesorka)* byl asi také převzat motiv lásky chytré selské dívky k měšťanskému malíři v první novele Němcové Baruška.

V následující části svého příspěvku bych chtěla krátce nastínit Auerbachovu teorii psaného lidového jazyka a lidové literatury. Na příkladu *Venkovských povídek z Černého lesa* se budu zabývat otázkou, do jaké míry Auerbach své poetické normy sám uplatňoval v praxi. Dále se pokusím – ovšem jen v tezí – ukázat společné rysy a rozdíly existující v koncepci obnovy literárního jazyka v Auerbachových povídkách a v *Babičce* Boženy Němcové.

K pochopení Auerbachovy lidové poetiky je třeba znát jeho pojetí národa a lidového jazyka. V tomto bodě se drží tradičního protikladu přírody a kultury ve smyslu antiabsolutistické filozofie osvícenství (srov. Baur 1978: 105). Podstatu národa vysvětluje pojmem *naivity*. Lid se tak jeví – „ponořen do své tiché *naivity*“ – ještě jako čistý produkt přírody. Jelikož ještě nepřekročil hranice svého vlastního světa, nemůže jej intelektuálně ovládat. Zájmy lidového života proto mohou být politicky i básnicky zastupovány téměř výlučně pouze učenci. Lid je ono velké množství lidí, „kteří čerpají svůj životní a světový názor z vlastní zkušenosti a z bezprostřední přítomnosti. Zásady a názory se nespojují v jednotný systém, nýbrž jsou stavěny jako lidová moudrost a jako úsloví volně vedle sebe“ (Auerbach 1864: 10).

Společnost jako protipól *naivity* představuje v Auerbachově pojetí kulturní přetváření tohoto přirozeného lidského stavu prostřednictvím zákonů, náboženství a vědy. V lidovosti vidí Auerbach „*imanentní ideálnost*“ a „*nejvnitřnější životní podmínku*“ národního tělesa (tamtéž: 11). Ta platí sice pro všechny lidové vrstvy, v plné míře však jen pro prostý lid.

Oddělení *naivity* a společnosti, lidového povědomí a kultivovaného života zdůvodňuje Auerbach po vzoru romantiků na základě historie vzdělání. Převzetí náboženství a zákonodárství zvnějšku a potlačení lidových jazyků cizími dorozumívacími jazyky přispělo k odcizení národního života od jeho duchovních

vůdců a vedlo k zániku „organické integrity“ starobylých národů (tamtéž: 114–115).

Návrat k národním jazykům od počátku novověku slibuje ovšem také návrat k jednotě obou národních pólů. Tato jednota naivity i společnosti může být znovu nastolena pomocí psaného lidového jazyka a lidové literatury, jež jsou prostředníky mezi vyšším a nižším vzděláním. Psaný lidový jazyk se stává médiem nově se ustavujícího národního ducha, který musí znovu sjednotit historicky podmíněné oddělení života a ducha, lidu a vládnoucích společenských vrstev. Lidový jazyk rozlišuje Auerbach od spisovného jazyka pomocí analogie s pojmy „naivita“ a „společnost“. Lidový jazyk ve smyslu nářečí je zde pojímán – podobně jako lid v poměru ke společnosti – jako ideální přirozený stav v protikladu ke spisovnému jazyku, který funguje jako společenské médium v oblasti vzdělání a zákonodárství.

V tomto bodě je však Auerbachova pozice zjevně antiromantická. Na rozdíl od romantiků orientovaných na střední horní němčinu ho původ jazyka nezajímá. Tento původ je totiž soudobému člověku příliš vzdálen, než aby z něj mohl čerpat. K oživení spisovného jazyka není nutný romantický postup archaizace, nýbrž návaznost na aktuální lidový jazyk, na dobové nářečí (tamtéž: 89, srov. i Baur 1978: 111).

Pro obnovu spisovného jazyka jsou podle něj vhodné zejména zvláštní estetické kvality lidové mluvy. Auerbachovo pojetí lidové mluvy se zde blíží moderním teoriím subjektivního, produktivního vnímání literárního jazyka. Lidová mluva se na rozdíl od spisovného jazyka jeví jako zvláštním způsobem jazykově produktivní, jelikož se skutečnosti zmocňuje ještě pouze na základě smyslového prožitku. Naivní prvek lidové mluvy spočívá v jazykové kreativě blízké básnictví, „ve smyslovém tápání tam, kde ještě neexistují hotové šablony a ustálená rčení“, „kde jsou vytvářena nová slova a stará jsou nově tvořena“ (tamtéž: 87). Spisovný jazyk je třeba touto lidovou mluvou obohatit. Splynutí obou jazykových útvarů by mohlo vést ke vzniku nového literárního jazyka, na druhé straně musí tento nový psaný lidový jazyk odpovídat zákonům literárního umění a musí být otevřený cizím formám, aby bylo možno dovršit

jazykovou syntézu (tamtéž: 120–121). Ideálním zprostředkovatelem je pak lidový autor, to znamená spisovatel, který sám pochází z venkova a vzdělání získal ve městě, odkud se opět vrací zpátky ke svým kořenům. Auerbachovo motto tohoto pojednání proto zní: „Kdo neodejde, nevrátí se ani zpátky domů“ (tamtéž: 11). Takoví lidoví autoři pak mohou vytvořit literaturu pro lid a zároveň z lidu.

Auerbach ovšem nové národní literatuře doporučuje, aby odpovídala aktuálním tendencím lidové poezie, v níž bylo nářečí povoleno dosud jen ve výsměšných či šprýmovných básních. Lidová píseň se v zápisech stále více přizpůsobuje jazyku spisovnému, proto by měl být dialekt užíván pouze v umělecké próze, a sice v řeči postav nebo v písňových či básnických vložkách, epické části by měly být vytvořeny v bohatším jazyku vzdělců, tedy v jazyce spisovném (srov. Auerbach 1864: 96). Auerbachovi jde tedy především o zprostředkování venkovské a městské kultury za účelem národní jednoty, ne o sběr či uchování lidové poezie v romantickém smyslu.

Mluvený charakter německého jazyka je podle Auerbacha v důsledku národní nejednoty, kdy se všichni Němci nemohou účastnit společné veřejné správy státu, spojen zejména s žánrem kázání a teprve prostřednictvím tohoto žánru se stane honosnější způsob vyjadřování srozumitelným i prostému lidu. Kázání jako vzor však s sebou nese poklesnutí mnohých německých lidových děl k zanícenému, patetickému tónu. Formálně se vzor kázání projevuje v odchylce od latinské větné stavby a v pozici slovesa na začátku věty. Tato syntaktická transpozice je ovšem převzata z mluvené formy kázání, kde je nutné soustředit se vždy na to podstatné (srov. tamtéž: 129).

Spisovatel by se měl orientovat především na mluvené výrazy, aby se tak přiblížil soudobé lidové mluvě a integroval ji do modelu psaného lidového jazyka. Na rozdíl od spisovného jazyka je lidová mluva, popřípadě dialekt hlavně jazykem mluveným, který se vyznačuje takovými gramatickými formami, které mluvená řeč a příslušná komunikační situace vyžadují (srov. Baur 1978: 111). Psaný jazyk musí být lehce čitelný, neboť „lid čte nahlas nebo tiše ústy a ne jen očima“ (Auerbach 1864: 131). Povídka musí mít celkově

charakter mluvené zprávy. Nadto Auerbach doporučuje, aby se uplatňovaly takzvané „otázky na pravém místě“ (tamtéž), typické pro mluvenou řeč, neboť to podněcuje vlastní aktivitu čtenáře.

Přestavba syntaxe a morfologické novotvary za účelem lepšího ústního podání přispívají k reformě jazyka jako psaného jazyka lidového. V jednom pojednání o vlastním vypravěčském stylu to Auerbach vyjádřil takto: „V myšlenkách jsem se stále stylizoval do role ústního vypravěče“ (Auerbach 1994: 3).

Vzorem vyprávění založeném na mluveném výrazu by měla být lidová píseň. Tak jako byla lidová píseň nejdříve zpívána a potom zapsána, musí být také psaný lidový jazyk nejprve ústně vyprávěn a potom napsán (srov. Auerbach 1864: 133).

Ohlasy na Auerbachovo dílo dokládají, že svým vlastním požadavkům na vzájemné sblížení lidového a spisovného jazyka a vytvoření literárního, nářečně zbarveného jazyka plně dostál. Auerbachova „selská horní němčina“ (Bauernhochdeutsch) platí od doby jeho povídek za vzor zvláštního literárního jazyka, který byl v tehdejší době často napodobován (srov. Baur 1978: 111).

Také Božena Němcová se svým hlavním dílem *Babička* byla označována za obnovitelku českého literárního jazyka. Jak ukázal Bohuslav Havránek, její přínos spočíval ve spojení spisovné češtiny s nářečními varietami vokální kvantity či lexika a také ve spojení s frazeologickými a syntaktickými vlastnostmi mluveného jazyka (srov. Havránek 1964: 6; 1963: 200–217).

Podobně by se dal popsat i styl Auerbachových venkovských povídek. Spisovný výraz interferuje s nářečním lexikem a s fonetickými variantami lidového jazyka. Vlastnosti mluveného jazyka se projevují – podobně jako u Němcové – převážně parataktickou, asyndetickou či polysyndetickou větnou stavbou a zároveň dynamickým, na čtenáře orientovaným mluvním stylem. I u Auerbacha nacházíme sklon k větným paralelismům.

Právě tak zřejmé jako shody jsou ovšem i rozdíly mezi oběma autory. V *Babičce* Boženy Němcové se mi splynutí spisovné češtiny s mluveným lidovým jazykem a lokálním nářečím v místě dějiště zdá vydařenější a důslednější než v Auerbachových vesnických povídkách. Nářeční prvky jsou u něho v obsáhlých citá-

tech postav okatě vystaveny, takže působí odtrženě od spisovného jazyka vypravěče. V souladu se svými politickými cíli Auerbach představuje dialekt jako něco lokálně omezeného, jazyková otázka jako problém německé jednoty je často tématem vypravěčské reflexe a dialogu postav.²

V *Babičce* je jazyk tematizován jako vypravěčské médium zejména tam, kde ve vnitřním vyprávění babičky a myslivce se stává předmětem rozhovorů právě estetická kvalita vypravěčské performance postav. Ale i tam čteme, například v babiččině vyprávění o setkání s Josefem II., o odmítání mluveného dialektu, když babička vypráví, jak se jako malá holka v přítomnosti své kmotry styděla, protože ta mluvila nespisovně.

Téměř vtíravě pak v Auerbachových venkovských povídkách působí auktoriální ich-forma. Četné zásahy do děje, obsáhlé komentáře či řečnické otázky byly proto často předmětem dobové kritiky. Zdá se, že Němcová ztvárnila vyprávěcí situaci moderněji. Ich-forma vypravěče se omezuje na předmluvu a úvod do románu. V dalším průběhu následují sice často reflexe a psychologické komentáře vypravěčky, avšak absence ich-formy a častá prezentace polopřímé řeči zanechávají jednodušší dojem a dokládají snahu o syntézu různých jazykových stylů (srov. Berwanger 2001: 165nn).

Pokud Auerbach zapracoval nářeční styl svých postav do vyprávěcího jazyka, dochází zřídka k řečové interferenci. Jazyková sebecharakteristika postav je vyzdvížena uvozovkami a nezřídka si vypravěč pospíší, aby etnograficky vysvětlil určitý citát. McHale proto také nazval Auerbacha, kterého ztotožňoval s vypravěčem, „útulným egoistou, jehož Já se stále dere do popředí“ (McHale 1957: 81).

Ve srovnání s Němcovou tkví Auerbachova modernost v sémantické oblasti, lépe řečeno v cíli regulace literárního poznání. Už v předmluvě k jeho venkovským povídkám, uveřejněné předem v jednom časopise, lze vysledovat Auerbachovy narážky na jeho

2] Srov. např. povídku *Des Schlossbauers Vefele*, kde autor ilustruje i negativní stránky lidového jazykového vtípu, když se vesnický kolektiv vysmívá outsiderům venkovské společnosti (Auerbach 1994: 46).

švábské rodiště Nordstetten, zvláště pak ve stylu idylické vlastenecké hymny, jakož i náznaky změny perspektivy ve směřování německé vlasti, která je zde reprezentována valícím se mocným Rýnem. Syntéza vlasti a venkova je zde symbolizována velkým proudem, který „radostně přijímá“ vlny milovaného Neckaru (Auerbach 1994: 5).

Ve svých vesnických povídkách se Auerbach jednoznačně hlásí k přítomnosti a k národním potřebám liberálních demokratů. V pasážích idealizujících vlast oslovil měšťanstvo pocházející z venkova a nechal ho účastnit se na domácí venkovské kultuře (McHale 1957: 75). Tyto pasáže však v žádném případě neměly uspokojovat „onu romantickou touhu po zlatém věku národa“ (tamtéž: 11–12).³ Vlastenecká lidová kultura nemá být chápána ani v biedermeierovském smyslu jako pevná skála ve vlnách moderního kapitalismu. Auerbachovým cílem bylo pouze předat poznatky o tichém, nenápadném životě venkovského obyvatelstva v určitém regionu a podpořit porozumění pro konzervativní síly rolnictva (srov. McHale 1957: 75). Městské a selské obyvatelstvo by se mělo uznat za rovnocenné členy národa.

Němcové postava babičky naproti tomu zůstává personifikovaným šťastným místem autorčiny osobní minulosti, symbolem lidové i národní kultury a moudrosti v romantickém smyslu, kterou je třeba chránit. Postava babičky je navíc pevnou oporou sjednocující národ na pozadí politické a sociální rozkolísanosti české společnosti po povstání roku 1848. Nenajdeme sice u babičky toliko sociální harmonii, ale její moudrost je zřetelně koncipována tak, aby souzněla s ideálem soudobé české společnosti.

Vyprávěcí výraz *Babičky* je ovšem pro český literární jazyk inovativnější než Auerbachovo praktické uplatňování jeho vlastní teorie psaného lidového jazyka. Vyprávěcím stylem *Babičky* se totiž přesvědčivěji než německému autorovi podařilo vytvořit most k poetickému realismu a k moderním postupům skazu (srov. Berwanger 2001: 158nn). Zmínila jsem už strategii polopřímé řeči jako znak

3] Srov. rozhovor malíře a knihovníka o lidových písních a romantismu v povídce *Die Frau Professorin* (Auerbach 1994: 169–170).

moderního vyprávění. Důležitou roli tu však hraje i užívání moderních technik vyprávěcí perspektivy a zároveň i scénického utváření.

Tyto umělecko-literární rozdíly mezi Auerbachem a Němcovou by mohly být jedním z důvodů, proč česká spisovatelka bývá až dodnes vzorem, jakož i objektem satiry pro mnoho českých spisovatelů, a proč se Auerbach v dnešním Německu už skoro nečte.

Literatura

AUERBACH, Berthold

1864 *Schrift und Volk. Grundzüge der volksthümlichen Literatur angeschlossen an eine Charakteristik J. P. Hebel's [1846]. Berthold Auerbachs Gesammelte Schriften XX* (Stuttgart: Cotta)
1994 *Schwarzwälder Dorfgeschichten* (Stuttgart: Reclam)

BAUR, Uwe

1978 *Dorfgeschichte* (München: Fink)

BERWANGER, Katrin

2001 *Die szenische Poetik Božena Němcová's. Theatralische Medialität in ihren Briefen, Reiseskizzen und Erzählwerken* (München: Sagner)

BLASCHKA, Anton

1968 Das Motto zur Erzählung *Pohorská vesnice* von Božena Němcová, in *Deutsch-Tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. Aufsätze und Studien*, edd. B. Havránek, R. Fischer (Berlin: Akademie-Verl.), s. 51–55

HAVRÁNEK, Bohuslav

1963 Studie o jazyce a díle Boženy Němcové, in B. H.: *Studie o spisovném jazyce* (Praha: ČSAV), s. 200–217
1964 Jazyk Boženy Němcové, *Slovo a slovesnost*, č. 1, s. 1–11

KŘEN, Jan

1996 *Die Konfliktgemeinschaft: Tschechen und Deutsche 1780–1918* (München: Oldenbourg)

McHALE, John L.:

1957 *Die Form der Novellen Die Leute von Seldwyla von Gottfried Keller und der Schwarzwälder Dorfgeschichten von Berthold Auerbach* (Bern: Haupt)

Dr. Katrin Berwanger, Universität Potsdam